

સભ્યતા-પરંપરાના મૂળમાંથી ઉદ્ભવતી ડાયસ્પોરિક સંવેદનાની વાર્તા

‘હું બાલુભાઈ’ : એક અભ્યાસ

ડૉ. હેતલ કિરીટકુમાર ગાંધી

પ્રસ્તાવના : ભારત દેશના લોકોના સદીઓથી વિશ્વના ઘણા દેશો સાથે વ્યાપારિક-સાંસ્કૃતિક-ભૌગોલિક સંબંધો રહ્યા છે. આ સંજોગોમાં દેશ-વિદેશમાં ભારતીય પ્રજા આખા વિશ્વમાં ફેલાયેલી છે. આ મૂળ સાથે મનથી જોડાયેલી અને તનથી બીજી ધરતી પર સ્થપાયેલી પ્રજા આપણી સંસ્કૃતિને સાવ ભૂલી નથી. વતન-ઝુરાપો હોય કે વિદેશમાં સ્થિર થવાની મથામણ હોય, કલમના માધ્યમે પોતાના મનોજગતને સાહિત્યમાં ઉતારવાની, સંવેદનાને સાહિત્યમાં વ્યક્ત કરવાની પરંપરા છે, ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય. અહીં રોહિત પંડ્યાની ‘હું બાલુભાઈ’ વાર્તાને વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોઈ ભારતીયો કે ગુજરાતીઓની માનસિકતા-મનોવલણો-તથ્યો અને ઓળખની પરિપાટી પર અહીં ચકાસી છે.

‘વસુદૈવ કુટુમ્બકમ’ની ભાવના ભારતના મહાન ઋષિમુનિઓની દેન છે, એટલે કે વિશ્વ આખું એક કુટુંબ સમાન છે. આ આખા વિશ્વમાં ભારતીયો ખૂણે ખૂણે વ્યાપાર, પરિવાર, નોકરી એવા કંઈક ને કંઈક કારણ સાથે ભારતની બહાર ફેલાયેલા છે; પરંતુ, આ બધા વ્યક્તિઓના મૂળ ભારતની ધરતીમાં પડેલા છે. ભારત એ માત્ર દેશ ન રહેતા એક સભ્યતા-પરંપરા-સંસ્કૃતિ છે. તેના મૂળ સદીઓની પરિક્રમા કરી ખૂબ ઊંડા ખૂંપેલા છે. આ મૂળમાંથી છૂટા પડી આ વૃક્ષને જ્યારે બીજી ધરતી પર

ઉગાડવામાં આવે ત્યારે આ ઘટાદાર વૃક્ષને જે વેદના થાય તે વેદનાનું સાહિત્ય, તે બે પરંપરાની વચ્ચે હિંડોળા લેતા મનની ગતિનું સાહિત્ય એટલે ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય.

ગુજરાતીમાં આ પ્રકારનું સાહિત્ય મળે છે; પરંતુ, તે જે પ્રમાણમાં મળવું જોઈએ કે જે પછી વસવાટી દેશ-પ્રદેશના સમાજ અને સંસ્કૃતિને જાણી, નાણી અને માણીને ન્યાય-તાટસ્થ્ય દાખવીને સાહિત્યના પરિમાણ એવું સક્ષમ સાહિત્ય બહુ જ જૂજ પ્રમાણમાં મળ્યું છે. સ્વદેશની સંસ્કૃતિના સંસ્કારો પામી અને તેની સાથે પરદેશની સંસ્કૃતિની વચ્ચેનો ઉછેર એ બંને વચ્ચેના મનોસંઘર્ષ-ખેંચતાણ અને સાંસ્કૃતિક મિશ્રણથી બનતું, વતન-ઝુરાપાની પીડાની ભોંય પર થયેલું આ નિર્માણ ઘણું મહત્વ ધરાવે છે. આવી જ વિષમતાઓ વચ્ચે પણ ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય ઘણીવાર સ્થળકાળની સીમાઓને સ્વીકારીને તથા પરહરીને વિકસતું-સર્જાતું રહ્યું છે. આ સાહિત્યએ કવિતા, વાર્તા જેવા સાહિત્યિક માધ્યમોનો ઉપયોગ કરી પોતાની ભૂમિ વિસ્તારી છે.

રોહિત પંડ્યાની વાર્તા ‘હું બાલુભાઈ’ વ્યક્તિના રૂપમાં ભારતની બહાર વસતા લગભગ બધા ભારતીયોની વાર્તા છે. ડાયસ્પોરિક વાર્તાઓમાં સંપાદક વિપુલ કલ્યાણી અને અનિલ વ્યાસે આ વાર્તાને પોતાના સંપાદન ગ્રન્થમાં સ્થાન આપ્યું છે. વાર્તા સાવ ટચુકડી પણ કેટલાય બિનનિવાસી ભારતીયોની આત્મકથાના અંશ સમાન લાગે છે, તે વિષે સંપાદક મિત્રો લખે છે કે, ‘હું, તમે અને આપણે સહુ ‘દેશી’ઓ એક યા બીજી રીતે કથાનાયક બાલુભાઈ જ છીએ. આ બાલુભાઈ હોવું એ આપણી આગવી ઓળખ, અલબત્ત, નથી તેમ છતાં આ બાલુભાઈમાં હું, તમે અને આપણે સહુ વત્તાઓછા અંશે ઉપસ્થિત-હાજર છીએ....’ (પૃ. XI)

હવે ઉપરોક્ત સંપાદકીય કથનના તથ્યોની તપાસ કરતી વાર્તાના ઊંડાણમાં ડૂબકી મારીએ તો...‘તમે બાલુભાઈને પહેલીવાર મળ્યા લગભગ ત્રીસેક વર્ષ પૂર્વે. ખરેખર તો તમે જોયા જ હતા, મળ્યા નહોતા. મળવાનું તો પછી થયું, અવારનવાર થયું’ (પૃ. 141)

આ વાર્તાની જે શરૂઆત છે તે વાચકની સાથે 'તમે' શબ્દ દ્વારા આત્મીયતાનું નિર્માણ કરી વાચકની કલ્પનાને સતેજ કરવાનું કાર્ય વાર્તાકાર કરે છે. ખરેખર તમે બાલુભાઈને મળ્યા નથી, પણ જોયા છે.... કેવી રીતે? આપણને એવો પ્રશ્ન થાય; તો તેનો જવાબ છે, એ દરેક વ્યક્તિ જે ભારતની બહાર વિદેશની ધરતી પર પગ મૂકી છે ત્યાં સ્થાયી થવા તેમાં તો તમે જોયા જ છે 'બાલુભાઈ'ને. વાર્તાકારની આ ખૂબી છે કે પહેલા જ વાક્યમાં શબ્દચિત્ર અને આત્મીયતાનું અનુભવ કરાવી દે છે.

હવે વાર્તાના બાલુભાઈ દર્શન આપે છે, 'માથામાં બરાબર તેલ નાખી વ્યવસ્થિત વાળ ઓળીને, બુશકોટમાં લેંઘામાં સજ્જ થઈને, પગમાં રબરના સ્લીપર પહેરીને....' (પૃ.141)

આ વર્ણન દ્વારા આપણી સામે બાલુભાઈ હાજરા-હજૂર. વાર્તા આગળ વધે આ વેશભૂષામાં બાલુભાઈ ફૂટપાથની ધારે ઊભા હોય કોઈપણ ત્યાં આવતી કારને પોતાનું પાર્કિંગ છે, એમ કહી પાર્ક ન કરવા દે. આ બાલુભાઈનું રોજનું કાર્ય. આ કાર્ય બાલુભાઈ મિત્રને મદદ કરવાના ધર્મે કરતા. હવે લેખક જાતે બાલુભાઈને મળે, બાલુભાઈ પોતાનો પરિચય જાતે જ આપતા કહે છે, "હું બાલુભાઈ". વાર્તાકારની વાત સાચી લાગે કે, 'ભારતમાં, ખાસ કરીને ગુજરાતમાં 'કેટલાંક નામે જ એવા હોય છે કે 'ભાઈ' ઉમેર્યા વગર અધૂરા લાગે બાલુ એમાંનું એક છે.' (પૃ.141)

હવે લેખકે પોતાના દ્વારા આપણને બાલુભાઈ સાથે મેળવી પણ દીઘા અને પરિચય પણ કરાવી દીધો. હવે શરૂ થાય છે ભારતની ભૂમિ પર વિદેશમાં નિવાસ કરવા ગયેલા બિનનિવાસી ભારતીઓની વિદેશ ગયા પહેલાની એક યાદગાર મુલાકાત.

'તમે પહેલા પણ આ માણસને મળી ચૂક્યા છો. તમારી સાથે જ લગભગ ઉછર્યા. સાથેસાથે જ લખોટી અને ગિલ્લી-દંડા રમ્યા ગળામાં દફતર ભેરવીને સ્કૂલમાં સાથે જ ભણતર લીધું.' (પૃ. 141) બાલુભાઈ હવે સચરાચરમાં-સર્વવ્યાપી બનતા જાય છે જુઓ: 'એ જ બુશકોટ-લેંઘો અને રબરનાં

સ્લીપર પહેરીને કારપાર્કિંગ સાચવીને ઊભા રહેલા બાલુભાઈ. ક્યારે તમે તેમને ઝબ્બો અને લુંગીમાં પણ જોયા હોય તો ક્યારેક શર્ટ, પેન્ટ અને શૂઝમાં...' (પૃ.141, 142)

આત્મકથાના મુખ્ય પાત્ર બાલુભાઈ રૂપે વિશ્વના બિનનિવાસી ભારતીયોની ખૂબીઓ કે માનસિકતા કે ગળથુંથીના સંસ્કારોની ખાસિયતો વાર્તામાં વર્ણવતા વાર્તાકાર કહે છે કે, 'જો કે ત્યારે અંદર બીજું પણ પેન્ટ હોય જ; કારણ કે, સેલમાં આવેલું પેન્ટ તેમની સાઈઝમાં મળે જ નહીં અને સેલ-પ્રાઈઝ એટલી સસ્તી હોય છે નીચે બીજું રેગ્યુલર સાઈઝનું પેન્ટ પહેરી લે. શિયાળામાં તો એ વ્યવસ્થા ખૂબ કામ લાગતી. એવું જ શૂઝની બાબતમાં. તેમના પગ નાજૂક અને નાના. સેલમાં એમની સાઈઝ મળે જ નહીં. શૂઝ એટલા તો ગમી જાય કે બાલુભાઈ લઈ જ લે અને પછી બે જાડાં મોજાંની જોડ પહેરી લે અથવા તો ડબલ સખ્તરી નાખી લે.' (પૃ.142)

આ કરકસર ભરી જિંદગી, આ અનુકૂળ થવાનું વલણ તથા પરિવાર-મિત્રને મદદ કરવાની તથા તેઓ માટે કંઈ પણ ભોગ આપવાની ભાવના જ કેટલાય બાલુભાઈને પરદેશ જવા પ્રેરણા પણ આપી છે અને મજબૂત પણ બનાવ્યાં છે. એવા જ આ વાર્તાના નાયક બાલુભાઈ મૂળ વડોદરાના ખરેખર તો વાર્તાના નાયકને એટલે કે બાલુભાઈ, આપણા ચિત્તના બાલુભાઈને સ્થળ અને સમયના કોઈ બંધન નડતા નથી ગુજરાત કે ભારતના કોઈપણ ખૂણાનો બાલુભાઈ હોઈ શકે વિદેશમાં તે ફક્ત ભારતીય છે, સરખેસરખો. હવે આ વાર્તાનાયકમાંથી સમષ્ટિમાં પરિવર્તિત બાલુભાઈમાં વસેલા ગુજરાતી કે ભારતીયોની વિશિષ્ટતા જુઓ તો, વાર્તામાં કહે છે કે, 'તમે તેમને પટેલ બ્રધર્સમાં નિરાંતે કાળજીપૂર્વક ફૂણાં ટીંડોળા વીણતા જોઈ શકો અથવા તો ડાઘ વગરની વાલોળ. ગમે તે સ્ટોરમાં, ગમે ત્યારે, કિંમત લખેલી હોય તો પણ ભાવતાલની રકઝક કરતા જોઈ શકો. તે જ્યારે કારનું પાર્કિંગ સાચવતા ન ત્યારે તમે તેમને મંદિરમાં જોઈ શકો, મોરારિબાપુની રામકથામાં કે રમેશભાઈની ભાગવત સપ્તાહમાં જોઈ શકો. બાલુભાઈ અત્યંત ધાર્મિક અને ગીતામાં વર્ણવેલ સ્થિતપ્રજ્ઞ.... સાંજે

જમીને આંટો મારવા નીકળે ત્યારે ગલોફમાં માણેકચંદ ભરીને પડોશના કેન્ડી સ્ટોરમાં જઈને અડધો કલાક તડાકા મારી આવે છે..... લાઈફમાં બહુ મગજમારી ન જોઈએ.’ (પૃ. 142)

અહીં આખી દુનિયા કમ્પ્યુટર વાપરે ને બાલુભાઈ ઉર્ફે વર્યાવૃદ્ધ બિનનિવાસી ભારતીય સમાચારપત્રથી સંતોષ પામે. આખી નવા જમાનાની પ્રજા દોડે અને બાલુભાઈ પાર્કિંગ સાચવે. જીવનમાં કોઈ લાંબી પરેશાની ન જોઈએ. શાંતિ મળે એટલે સંતોષ. આવું ગૂઢ રહસ્ય છુપાયું હશે એમ આપણે માનીએ પણ બાલુભાઈ તો સહજતાથી આ વાક્ય બોલી સંતોષ માની લે; કારણ કે, તે તો ભોંયતળિયાનો માણસ. વિદેશમાં ગયા હોવા છતાં ત્યાં ખૂબ પૈસા કમાયા હોવા છતાં પોતાની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો અને થોડામાં સંતોષ માનવાની વૃત્તિ ક્યારેય ન છોડી શકે; કારણ કે, તે તો ભોંયતળિયાનો માણસ. અઠવાડિયામાં બે-ત્રણ ફિલ્મો જોઈ લેવાય, એકવાર પીઝા-પાણીપૂરી ખાવાના પણ એ ઘરે જ; પત્નીના હાથનાં જ. બહુ ખુશ થાય તો ‘પાણીપૂરીનો ખુમચો’ ખોલવાની વાત કરે અને બસ બાકી સંતોષથી જિંદગી જીવવાની. મેળાવડા, ઉત્સવો, ઉજવણી, ઉત્સવમાં ક્યાંય દેખાય નહીં એવા બાલુભાઈ; બિલકુલ ત્રીસ વર્ષ પહેલાના બાલુભાઈ; ભારતીય-ગુજરાતી રંગથી રંગાયેલા જળકમળવત જીવતા બાલુભાઈ. હવે વાર્તાના અંતિમ ચરણમાં બાલુભાઈ રૂપી એ દરેક વ્યક્તિ જે ભારતની ભૂમિ છોડી વિદેશમાં સ્થાયી થવા, સફર થવા અને ધનવાન બનવા જતા હોય... ક્યાંક આંધળી દોટમાં, ક્યાંક મજબૂરીમાં, ક્યાંક લોભમાં પણ આ ગુફામાં ગયા પછી પાછા ફરવાના કેટલાય બાલુભાઈના રસ્તાઓ બંધ થયા છે. ‘બાલુભાઈ પોતાનું ગામ છોડીને અમેરિકા આવ્યા ત્યારે ડોલરનો ભાવ પાંચ રૂપિયા હતો અને ત્યારે તેમણે નક્કી કર્યું હતું કે પાંચ વરસ રહીને તનતોડ મહેનત કરીને લાખ-બે-લાખ રૂપિયા બનાવીને પાછા ઇન્ડિયા જતા રહેવું. અમેરિકામાં તેમને અલીબાબાની ગુફા મળી ગઈ. ‘ખૂલ જા સીમ સીમ’ની સાથે ગુફા ખૂલી ગઈ. ડોલરનો ભાવ હવે આજે લગભગ 45 રૂપિયા થઈ ગયો. લાખ-બે-લાખ નહીં પણ લાખો રૂપિયા બચાવ્યા છે. ગુફાનો દરવાજો બંધ છે. બાલુભાઈ મંત્ર ભૂલી ગયા છે અને ગુફાનો દરવાજો ખૂલતો નથી.’ (પૃ.143)

વતનવિચ્છેદની વેદના, ભારતીય સંસ્કારવાળી સંવેદના, સંતોષની અભ્યર્થના અને સાથે પરિવાર-મિત્રો માટે લાગણીભરી હૂંફ આપવાની અને પામવાની જીવનશૈલીને વાર્તાકારે ટૂંકીવાર્તામાં સચોટ અને માર્મિક રીતે ઉદ્ઘાટિત કરી છે. બાલુભાઈની આત્મકથા ત્રીજા પુરુષ એકબીજામાં લખાય હોય એમ સતત લાગ્યા કરે એવી આ વ્યક્તિલક્ષીના રૂપમાં સમષ્ટિલક્ષી ‘વાર્તા’ ધ્યાનહાર્ય છે. આ બાલુભાઈમાં એકલા બાલુભાઈ નહીં પણ આપણી આસપાસના અસંખ્ય બાલુભાઈ, કદાચ આપણે પોતે પણ હોઈ શકીએ, એવી લાગણી આ વાર્તામાંથી પસાર થતાં થયા વગર રહેશે નહીં, એ જ આ વાર્તાની લાક્ષણિકતા છે.

ડૉ. હેતલ કિરીટકુમાર ગાંધી
આસી. પ્રોફેસર (ગુજરાતી વિભાગ)
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ